

RYTPRŪSIAI LIETUVIŲ IR VOKIEČIŲ ISTORIOGRAFIJOJE

TAUTINIŲ SANTYKIŲ RYTŲ IR VAKARŲ PRŪSIJOJE PROBLEMA VOKIEČIŲ ISTORIOGRAFIJOJE

Jörg Hackmann

Šio straipsnio uždavinys nėra pateikti išsamią vokiečių istoriografijos apžvalgą apie Rytų ir Vakarų Prūsiją ar aptarti šias problemas tyrinėjančių institucijų raidą. Vietoj to aš norėčiau sukcentruoti dėmesį kita kryptimi, t.y. stengsiuosi atsakyti į klausimą, kokie “išoriniai”, politiniai arba “gyvenimiškos praktikos” diktuojami (Jörn Rüsen) veiksniai darė poveikį istoriografijai Vokietijoje ir koks šių veiksnių vaidmuo bendrame istorijos mokslo vystymosi kontekste. Toks problemos formulavimas toli gražu nėra nereikšmingas, kadangi, nepaisant visų pastangų istorinius vertinimus padaryti nepriklausomus, pasirodo, kad juos nuolat veikia išoriniai veiksniai. Dažnai istoriniuose svarstymuose iškyla klausimas istorinių teisių, kuriomis siekiama pagrįsti esamą padėtį arba su istorinių argumentų pagalba įrodyti, kad tokia padėtis istoriškai nėra pagrįsta. Moderniųjų tautų vystymasis istorijos instrumentalizavimą tik dar labiau pagreitino, kadangi jis reikalavo, kad vieno ar kito regiono istorija atrodytų nacionalinės istorijos dalimi. Toks regionų istorijos traktavimas turėjo stiprinti nacionalinius identitetus, kad įtvirtintų savimonę dėl vieno ar kito regiono priklausomybės konkrečiai tautinei bendrijai. Kalbant apie Rytų ir Vakarų Prūsiją, šie samprotavimai taikytini ne vien vokiečiams, bet ir kitoms tautoms, susijusioms su Prūsijos istorija, o būtent lenkams ir lietuviams. Taigi paraleliai egzistuoja keli šio regiono istorijos supratimai: vokiškasis, traktuojantis Rytų ir Vakarų Prūsiją kaip vokiečių kultūros poveikio sritį, analogiškai šio krašto istoriją tik iš lenkiškos perspektyvos mato lenkų istoriografija, tuo tarpu lietuviai Rytprūsijuose mato lietuvišką sritį nuo pat jos susiformavimo pradžios. Ypač akivaizdžiai ši esamą situaciją pateisinanti funkcija buvo išreikšta rusų istoriografijoje, kalbančioje apie šiaurinę Rytprūsijų dalį. “Šturm Kenigsberga”¹ buvo joje vaizduojamas kaip svarbiausias krašto istorijos įvykis, o ankstesnės istorinės epochos, kadangi jos buvo nesovietinės arba nerusiškos, istorikų nedomino. Daug kartų buvo tvirtinama, kad tokie nacionaliniai Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos vertinimai pastebimi jau viduramžių istoriografijoje, esą jau ir tada buvo bandoma įrodyti tezę apie šio krašto lenkišką ar vokišką pobūdį. Tačiau man tokios tezės atrodo per daug supaprastintos interpretacijos ir yra labai ribotos. Pavyzdžiui, kalbant apie Vokiečių ordiną, nesunku parodyti, kad tik XIX a. jam buvo priskirtas vokiečių ir lenkų priešpriešos simbolio vaidmuo. Tuo tarpu ankstesnėse epochose nesunku pastebėti, jog jo pozityvus ar neigiamas vertinimas priklausė nuo visiškai kitų veiksnių: jo valdžios vertinimų, laikysenos luomų atžvilgiu, nuo istoriko konfesijos ir t.t. Žinoma, ir tuomet buvo galima matyti skirtumus vokiečių ir lenkų vertinimuose, tačiau iki pat XVIII a. pabaigos jie nėra paženklinti nacionalizmo ženklu. Aišku, galima konstatuoti, kad istoriografija, pradėdant

viduramžių kronikininkais iki pat mūsų šimtmečio, siekia politinių tikslų. Pagrindinis motyvas yra teritorinės pretenzijos, o joms pagrįsti, aišku, neblogai tinka nuorodos į senuosius autoritetus. Tačiau nepaisant to, reikia atkreipti dėmesį į besiskiriančius politinių funkcijų argumentus ir jų poveikį istoriografijai.

Straipsnyje aš nesieksiu aptarti visos istoriografijos, kuri tiek viduramžių, tiek ir naujųjų amžių laikotarpiu teikia daug ir įdomios medžiagos svarstymams. Apsiribosiu modernių laikų istoriografija ir pasistengsiu trumpoje apžvalgoje pateikti svarbiausius jos raidos momentus.

I

Pirmąjį bandymą parašyti krašto istoriją, remdamasis pagrįstais istoriniais duomenimis, padarė Ludwigas Baczko (1752–1823)². Tačiau jam nepavyko prieiti prie Vokiečių ordino archyvinių dokumentų, saugomų Karaliaučiaus archyve, todėl šio šešiatomio darbo, parašyto 1792–1800 m., svarbiausia ir reikšmingiausia dalis apima laikotarpį po 1525 m. Baczko, kaip mokslininko, pažiūras veikė Švietimo epocha: istorijai jis teikė visų pirma auklėjamąją reikšmę. Pasak jo, kiekvienas prūsas privalo būti įsitikinęs, kad jis gyvena geriausioje valstybėje. Tuo jis siekė prisidėti prie “valstybės pranašumų” išryškavimo visuomenėje. Krašto istorija jam buvo visų pirma jo valdovo ir valdymo aparato istorija. Taigi Baczko manė, kad Prūsijos istorija prasidėjo atsikėlus čia Vokiečių ordinui. “Prūsija gavo iš Vokiečių ordino religiją, kultūrą ir įstatymus”, – taip skamba pirmasis sakinyje jo “Prūsijos istorijoje”. Tuo tarpu prūsų genties istorija Baczko buvo visiškai nesvarbi, kaip ir romantiškas Vokiečių ordino “idėjos” išaiškinimas. Valstybinis teisingumas, tolerancija, kolonizacija, įvairiakalbių gyventojų grupių integracija juos germanizuojant bei pavaldinių dalyvavimas krašto valdyje – visa tai buvo Baczko geros vyriausybės idealiomis savybėmis. Jas jis gyrė Vokiečių ordino bei Hohencolernų dinastijos valdomose valstybėse. Ten, kur šie esminiai principai buvo pažeisti, jis kritikuodavo tiek kurfiurstus, tiek karalius. Žvelgdamas iš laiko perspektyvos į diduomenės valdomos respublikos žlugimą jis pateisino luomų galimybių dalyvauti krašto valdyje apribojimus. Baczko veikalo centre, be jokių abejonių, yra Vakarų ir Rytų Prūsija, šį kraštą jis vadina savo “tėvyne”. Visa Prūsijos valstybė ar vokiečių nacija, sprendžiant iš jo darbo, jam nėra vertybės: jo istorijos prioritetą akivaizdžiai skiriamas regiono istorijai. Tačiau vėliau istorikams teks susidurti su krašto istorijos sutautinimu.

II

Su Johano Voigto (1786–1863) vardu Rytų ir Vakarų Prūsijos istoriografijoje siejamas istorizmo principo išsigalėjimas, pasireiškęs naujomis istorinėmis koncepcijomis, kurios buvo grindžiamos kritiniais archyvinių šaltinių, kronikų tyrinėjimais. Tačiau kur kas svarbiau buvo tai, kad kartu atsirado naujas istorijos supratimas, geriausiai išreikštas reikalavimu vaizduoti istoriją “laiko dvasa” ir vengti “Machtsprüche”³, t.y. vertinimų, kylančių iš to laikotarpio, kuriame gyvena istorikas. Iškilus tokiems reikalavimams Baczko veikalui buvo paskelbtas verdiktas: jis buvo pavadintas nemoksliniu. Voigto koncepcijos ypatingumas pasireiškė visų pirma tuo, kad jis Prūsijos istoriją suprato kaip “Vokiečių tėvynės” dalį, be to, ir šiaip jau savo veikale dažnai vartojo būdvardį “vokiškas”. “Vokiškas lavinimas” Voigtui buvo svarbiausias

Rytų ir Vakarų Prūsijos raidoje; prisidėti prie to slavų ir baltų etnosai negalėję dėl savo per daug menkų sugebėjimų. Taip Voigtas davė pradžią tradicijai, laikinčiai Prūsiją vokiškumo simboliu. Baczko veikale šio elemento neaptinkame, jam Prūsijos gyventojų tautybė buvo nereikšminga detalė. Šios Voigto “vokiečių istorijos” koncepcijos padarinys buvo ir tai, kad Voigtas, aptardamas prūsų istoriją ir remdamasis laisvomis spekuliacijomis, laikė juos maišytais germanais, bet ne baltais. Toks teiginys prieštaravo net tuomet turimiems kalbotyros duomenims. Voigto romantinės koncepcijos centre buvo Vokiečių ordinas, kuris, užgrobes kraštą ir perkėlęs savo valstybės sostinę į Marienburgą, pasiekė savo klestėjimo viršūnę ir sukūrė išskirtines galimybes toliau vystyti kraštui. Ordino žlugimo priežastimi Voigtas laikė destruktivų Lenkijos-Lietuvos valstybės, kurios politika buvo paženklinta jėgos ženklu, poveikį. Vokiečių ordino įvaizdžio sureikšminimas Voigtui buvo įmanomas dar ir dėl to, kad jis visiškai nekreipė dėmesio į vėliau sekusį laikotarpį. Dėl to, panašiai kaip ir Baczko, jis galėjo laikyti Ordiną svarbiausiu istorijos elementu, o jo valdymo laikotarpį vaizduoti kaip sėkmingą krašto vystymosi istoriją. Nepaisant to, kad jo veikalą kritikavo jau ir amžininkai, visų pirma dėl prūsų kaip maišytų germanų teorijos, vis dėlto Voigtas iki pat XIX a. vidurio išliko vienintelis to krašto istorikas. Tuo tarpu Voigtą kritikavęs Friedrichas Wilhelmas Schubertas (1799–1868), Albertinos universiteto profesorius, tyrinėjo daugiausia visą Naujųjų laikų Prūsijos istoriją. Taigi jau XIX a. pirmojoje pusėje krašto istorijos tyrinėjimai susiformavo kaip atskira istorijos, visų pirma, žinoma, viduramžių istorijos, tyrinėjimų sritis, kuria dažniausiai užsiiminėjo tyrinėtojai, nedarbę Karaliaučiaus universitete.

III

XIX a. antrojoje pusėje susikūrė svarbiausios Rytų ir Vakarų Prūsijos istoriją tyrinėjančios istorikų draugijos ir žurnalai⁴. Pirmoji buvo Senovės draugija Karaliaučiuje (1844), leidusi žurnalą “Altpreußische Monatschrift” (1864–1922), svarbiausią leidinį, skirtą krašto istorijai iki Pirmojo pasaulinio karo. Be šios draugijos, 1854 m. buvo įkurta Koperniko draugija Torunėje ir 1856 m. Varmijos istorijos ir senovės draugija, kurios pagrindiniai rėmėjai buvo Braunsbergo katalikų akademijos dėstytojai. Lietuvių istoriją ir kultūrą tyrinėjo Lietuvių literatūros draugija Tilžėje⁵, egzistavusi 1879–1925 m. Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrinėjimams didelę reikšmę turėjo 1875 m. įkurta Torunės mokslinė draugija, nuo 1897 m., pradėjus jai vadovauti Stanislawui Kujotui, ėmusi leisti analogiškai vokiečių draugijoms mokslinį žurnalą bei publikuoti šaltinius⁶. Panašius uždavinius kaip ir kitose Vokietijos dalyse susikūrusios istorinės komisijos sau kėlė ir 1872 m. susikūrusi Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos draugija, turėjusi dar ir koordinuoti mokslinius regiono istorijos tyrimus. Ji, kartu su keletu metų vėliau (1879) susikūrusiomis Vakarų Prūsijos ir Varmijos istorijos draugijomis, labiausiai rūpinosi šaltinių leidyba. Iš šių draugijų išleistų leidinių išskirtina serija “Geschichtsschreiber der preußischen Vorzeit (Scriptores rerum Prussicarum)”, dokumentų ir luomų aktų publikacijos. Kai kurie šių projektų yra tęsiami ir šiandien. Iš prie šaltinių publikacijų dirbusių tyrinėtojų vertėtų išskirti Maxą Toeppeną (1822–1893), Karlą Lohmeyerį (1832–1909) ir Maxą Perlbachą (1848–1921). Iš jų vienintelis Lohmeyeris nuo 1873 m. dirbo Karaliaučiaus universitete. Greta šaltinių publikavimo šios epochos regioninės istorijos tyrinėtojų darbams buvo būdingas ir kitas bruožas, būtent historiografijos politinis instrumentalizavimas, vis labiau ryškėjančios priešpriešos tarp lenkų nacionalinio judėjimo ir Prūsijos valdžios bei vokiečių visuomenės

kontekste. Jeigu atsižvelgsime į šias regioninės istorijos tendencijas XIX a. antrojoje pusėje, tai galima konstatuoti, kad vienintelio Toeppeno darbai nebuvo paveikti buvusios politinės situacijos. Pagal susidomėjimo laipsnį regionine istorija jis buvo artimas Baczko, jam buvo svetimas ir Voigto darbuose išryškėjusios aiškios vokiškumo paieškos. Jeigu išskeltume klausimą, kaip ir kada buvo pradėta politizuoti istorija, tai mums reiktų palikti aptariamą regioną ir nurodyti į 1862 m. Leipcige pasirodžiusį Heinricho von Treitschke straipsnį “Das Deutsche Ordensland Preußen”⁷. Paradoksalu, tačiau Treitschke parašė šį straipsnį kaip recenziją pirmajam “Scriptores rerum Prussicarum” tomui, kurio vienu leidėjų buvo Toeppenas. Treitschke Vokiečių ordino valstybės įkūrimą interpretavo iš aktualios politinės situacijos pozicijų, būtent Vokietijos susivienijimo, įvykdyto Mažosios Vokietijos, arba Prūsijos, pagrindu. Vokiečių ordino įkūrimą jis siejo su Rytų kolonizacija, kurią jis vadino “didžiausiu ir sėkmingiausiu vėlyvųjų viduramžių darbu”, “vokiškos dvasios antplūdžiu į šiaurę ir rytus, priverstinį mūsų tautos kaip engėjų, mokytojų susikūrimą bei kaip mūsų natūralių priešų augintoją”⁸. Dėl tokios agresyvios istorijos, akivaizdžiai postulavusios vokiečių ir lenkų antagonizmą, išsikristalizavo ir Vokiečių ordino ideologija⁹. Treitschke nerūpėjo krašto istorijos problemos, tačiau per daug politizuotą požiūrį į istoriją akivaizdžiai perėmė Karlas Lohmeyeris. Priešingai negu Toeppenas, jis apsiribojo tik Ordino laikų tyrinėjimais, tačiau kartu tvirtindamas, kad vėlesnės šio krašto istorijos “negalima nagrinėti atskirai nuo bendrosios Prūsijos valstybės istorijos”¹⁰. Čia jo koncepcija siejosi su Voigto sukurta tradicija, ir nors šiaip Lohmeyeris daug kritikavo šį tuomet dar abejotiną autoritetą, vis dėlto vienu aspektu jų nuomonės sutapo, būtent provokiškose interpretacijose. Iš vokiško taško žiūrint, pasak Lohmeyerio, reiktų garbinti Vokiečių ordiną dėl jo kovų prieš Lenkiją. Pagaliau Lohmeyeris norėjo matyti ir ryšius tarp Vokiečių ordino valstybės susikūrimo ir Vokietijos reicho 1871 m. įkūrimo¹¹. Iš to išplaukė ir kita išvada: kas vertina Vokiečių ordiną kritiškai, tas yra kaizerinio reicho priešininkas. Lohmeyeris, be to, laikėsi nuomonės, kad galima suderinti “atvirai vokiškas pozicijas su istorijos objektyvumu. Taigi jis sąmoningai pasirinko nacionalpolitinį partiškumą, kas šiaip jau buvo tipiška prūsiškosios-mažvokiškosios istorijos mokyklai.

Tautiškumo ženklų pažymėta nuo šiol tampa ir lenkų historiografija, kurios pradininku buvo Dominikas Szulcas, smarkiai kritikavęs vokišką Voigto istorijos koncepciją. Šioje diskusijoje Szulcas surado argumentus pradiniam Vokiečių ordino valstybės lenkiškumui. Nors jo tezės ir neišlaikė jokios mokslinės kritikos, šiame kontekste tai ne tiek svarbu. Kur kas svarbesnis yra tas faktas, kad Wojciechas Kętrzynskis griebsi būtent šios tezės ir po 1870 m. sukūrė lenkų mokyklą Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrinėjimams. Jo darbuose, viena vertus, būta pagrįstos nacionalistiškai rašančių vokiečių istorikų darbų kritikos, tačiau kita vertus, jam nerūpėjo nacionalistinių klišių šalinimas iš istorijos. Jo darbai apie lenkišką Ordino valstybės pobūdį buvo savotiška priešprieša vokiečių istorikams, nors, pagal ideologines premisas, buvo lygiai tokie pat vienpusiški. Dėl perdėm tautiško istorijos traktavimo kalbant apie Rytprūsių istoriją kilo ir tokios aštrios diskusijos dėl Vokiečių ordino dokumentų autentiškumo, kurių esmė buvo atskleisti, ar Ordinas, kurdamas valstybę Prūsijoje, kartais nebuvo apgavęs mozūrų kunigaikščio Konrado. Dėl nacionalistinio diskurso įsigalėjimo kilo ir kitas ginčas, ar vokiečiai kai kurias lenkų sritis užėmė jėga, ar jos pateko į jų rankas teisėtai. Žinoma, galima pastebėti, kad ir po 1871 m. akivaizdžiai politizuotos istorijos pavyzdžių vokiečių historiografijoje nebuvo daug ir tyrimuose dominavo pozityvistinis istorijos supratimas, paremtas šaltinių studijomis. Tačiau, man regis, svarbus tas faktas, kad čia

atskleistos epochos žymės ir jos sąsajos su istorija, – ar tai būtų padidintas dėmesys vokiškumui Voigto darbuose, ar istorijos instrumentalizavimas ją taikant dabarties realijoms, kaip tai darė Treitschke, – ir toliau išliko, dėl tokio istorijos interpretavimo pagrįstumo tuomet niekas net neabejojo. Taigi toks istorijos supratimas galėjo vėl būti diegiamas į istorijos darbus, jei tik imtų aštrėti vokiečių ir lenkų santykiai. Verta pažymėti ir tai, kad šio laikotarpio darbai ir toliau apsiribojo vokiškų valdymo struktūrų tyrinėjimais, t.y. buvo tęsiami Baczko ir Voigto pradėti tyrimai. Tačiau ar būta galimybių pasirinkti kitokius vokiškos Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos objektus? Be nacionalinės gaidelės darbus tuomet rašė Toeppenas ir Perlbachas, iš pradžių dar Kętrzynskis, tačiau nuo XIX a. 9-ojo dešimtmečio istorikų darbuose ima dominuoti tautiškais argumentais grindžiama vokiečių ir lenkų nesutarimų istorija. Net Maxas Perlbachas, kurio straipsniuose ir nematome istorijos instrumentalizavimo, įsitraukia į diskusiją dėl Vokiečių ordino dokumentų autentiškumo. Nors jis veikiausiai ir siekė dalykiškos diskusijos, tačiau savo darbais, to galbūt ir nenorėdamas, dar labiau prisidėjo prie istorikų pozicijų poliarizavimosi. Vokiečių istoriografija šiuo laikotarpiu daugiausia orientavosi į politinės istorijos tyrimus: kultūros istorijos, apgyvendinimo ar ūkio istorijos klausimai iki Pirmojo pasaulinio karo buvo beveik nenagrinėjami.

IV

Paradigmų kaita Rytų vokiečių regioninėje historiografijoje įvyko tik žlugus kaizeriniam reichui, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui. Ji pasireiškė glaudžia istorinių inovacijų sąsaja su revizionistiniu siekimu peržiūrėti Versalio sutartį, nukreiptu pirmiausia prieš Lenkiją, tačiau kartu ir prieš Lietuvą. Naujų tyrimų strategijų raida Rytų vokiečių regioninėje historiografijoje išsikristalizavo į tarpdalykinius tautų tyrimus (Volksforschung)¹², kurie ypač instrumentalizavo istoriją, kadangi šiems tyrimams buvo keliamas uždavinys ginti tariamai pavojuje atsidūrusias teritorijas. “Volksforschung” didžiausią dėmesį skyrė vokiečiams, atsidūrusiems už Vokietijos valstybės ribų po 1920 m., atsiradus vadinamajam koridoriui, visų pirma Vakarų Prūsijai. Mokslinių ir politinių interesų suvienijimas geriausiai matomas Dancigo istoriko Ericho Keyserio (1893–1968) darbuose. 1939 m. jis rašė: “Nuo to laiko, kai dinastinę teisę į teritorijas pakeitė tautų teisės į jų gyvenamas teritorijas, tautų ir tautinių grupių paplitimas įgavo politinę reikšmę. Klausimai, anksčiau turėję tik mokslinę reikšmę, – pvz., kaip ir kada atsirado tautos, kur yra jų ištakos, – šiandien reikalauja esminių politinių sprendimų”¹³. Naujoji koncepcija Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrimuose po Pirmojo pasaulinio karo sukūrė specifinę tyrimų kryptį, gavusią “deutsche Ostforschung” pavadinimą. “Ostforšungo” būdingu bruožu tapo tai, kad jis traktavo Rytų Europą kaip vokiečių istorijos dalį ir su tokia traktuote instrumentalizavo istoriją revizionistinių Veimaro Respublikos ir nacionalsocialistinių gyvenamos erdvės reikalavimų dvasia. Šio impulso, ištakas gavusio nuo “kraujuojančių Vokietijos sienų” (Hermannas Aubinas), “Ostforšungas” niekad neatsisakė ir laikė jį svarbiausiu tyrimų komponentu. Praktiškai visose vokiečių publikacijose, skirtose krašto istorijai, buvo reikalaujama Versalio sutarties revizijos. Prioriteto sienų revizijai suteikimas lėmė, kad nacionalsocialistų atėjimas į valdžią “Ostforšunge” nieko neturėjo keisti.

Jeigu kalbame apie Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrinėjimus kaip vokiečių “Ostforšungo” dalį, tai galime pastebėti, kad regioninė istorija, vertinant pagal aukštųjų

mokyklų dėstytojų publikacijų skaičių, kur kas svarbesnę vietą užėmė Karaliaučiaus universitete. Krašto istorijos tyrinėjimų tam tikras profesionalizavimas išryškėjo ir kuriant 1923 m. istorinę komisiją Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrinėjimams, leidusią žurnalą „Altpreußische Forschungen“¹⁴. Be to, po 1918 m. pastebima ir glaudesnė kooperacija tarp atskirų mokslo šakų. Į istorijos tyrinėjimus buvo įtraukta archeologija, geografija, sociologija, kalbotyra ir etnografija. Svarbiausias to meto tyrinėjimų objektas buvo vokiečių „tautos ir jos kultūros plotas“. Tiriant šį objektą, remiantis vokiečių kultūrinės įtakos zonos arba vokiečių gyvenamų plotų nustatymu, turėjo būti nubrėžta rytinė vokiečių valstybės siena. Šiai tautos gyvenamo ploto teorijai buvo svarbūs du elementai (Rudolfas Kötschke): gyvenimo konkrečioje vietovėje pastovumas, siekiantis germanų genčių laikus dar iki tautų kraustymosi laikotarpio, bei Rytų kolonizacija¹⁵. Rytų Europa galėjusi susikurti vien dėl vokiečių nuoseklaus veikimo, tuo tarpu „Zwischeneuropa“ – valstybių darinys po 1918 m. – esąs ne istorinė, o „politinė realybė“, tvirtino sociologas Guntheris Ipsenas¹⁶.

Pagal to meto politines intencijas buvo logiška, kad ankstyvoji istorija, suteikiant jai kultūrinės įtakos reikšmę, tapo svarbia tyrinėjimų tema. Tai ypač pasakytina apie Vakarų Prūsiją, kur mokslininkams pavyko sukonstruoti tokį vaizdą, iš kurio aiškėja, kad vokiečiai čia gyveno visą laiką. Už tokio konstrukto slavų gyventojų faktiškai beveik nesimatė. Rytų kolonizacija tapo svarbiausiu argumentu kalbant apie Rytprūsius, „kadangi rūpestingai suplanuotas apgyvendinimas... buvo laikomas meistrišku Ordino pasiekimu“ (Kasiske)¹⁷. Iš tokių tyrimų buvo daroma išvada, kad Vakarų Prūsija visados buvo kultūrinėje vokiečių įtakoje ir kad ši sritis niekad nepriklausė Lenkijai. Susiklosčius tokiai situacijai mus turėtų dominti ir pačių šį kraštą tyrinėjusių istorikų istorinė savimonė 1918–1945 m. laikotarpiu. Tarp jų visuotinio pritarimo susilaukė tezė apie Rytprūsius kaip tam tikrą „forpostą“. Tokią tezę nuolat kartojė Hansas Rothfelsas (1891–1976), dėstęs 1926–1934 m. Albertinoje¹⁸. Rytprusių politinę reikšmę jis įžvelgė kitų tautybių politinėje integracijoje ir poveikyje vokiečių tautai, atsidūrusiai už Vokietijos reicho ribų. Albertina Rothfelsui atrodė esanti pasienio universitetu „dvasinėje kovoje“ už vokiečių kultūrinės erdvės suvienijimą Rytuose. „Valstybės įtvirtinimo“ idėja esą buvusi svarbiausia įkuriant universitetą, ir iš šios idėjos Rothfelsas išveda rytprūsių politinio mentaliteto reikšmę vokiečių nacionalinės savimonės formavimuisi Napoleono karų metu¹⁹. Jei iškeltume klausimą, o kaip toks politikavimas veikė istorijos mokslą, reikėtų nurodyti du aspektus. Istorijos ir politikos santykis reiškėsi vokiečių istorikų aktyviu dalyvavimu publicistinėje veikloje ir nagrinėjamų temų platumu: istorinių temų spektras dabar apėmė laikotarpį nuo ikiistorinių laikų iki dabarties. Be to, reikia pažymėti, kad „kovojuantis mokslas“ nuolat reikalavo pajungti mokslinį objektyvumą nacionaliniams interesams. Tokia pozicija, ypač aiškiai matoma 1927–1933 m. publikacijose, buvo dažniausiai argumentuojama reikalingumu gintis nuo lenkų teritorinių pretenzijų. Taip vokiečių ir lenkų konfliktas tarpukario metais akivaizdžiai darė poveikį Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos tyrinėjimams, be to, šioje kovoje buvo dažnai naudojamos istoriniais argumentais.

V

Jeigu mes į vokiečių istoriografijos poliarizavimąsi žiūrime vokiečių ir lenkų santykių kontekste, tuo atveju kyla klausimas, kaip visa tai atsiliepė lenkų istoriografijai, kurioje aptariama šio regiono istorija. Kaip ir vokiečių istorijos mokslui, taip ir lenkų, 1918 m. tapo

svarbia riba. Atsikūrus Lenkijos valstybei, istorijos mokslas galėjo būti vystomas universitetuose, kartu siekiant Lenkijos priėjimo prie jūros, iškilo svarbus uždavinys istorikams, tyrusiems Pamario istoriją: įrodyti pretenzijų į 1920 m. *status quo* pagrįstumą. Remiantis terminu „polska mysl zachodnia” Lenkijoje buvo vykdoma daug tyrimų iš Pamario, Silezijos istorijos bei slavų anksčiau gyventų teritorijų Vokietijoje. Tokių tyrimų koncepciją aiškiausiai nusakė Kętrzynskis; „odkopac polskosc na Pomorzu”²⁰ reikalavo 1925 m. ir Alfonsas Mankowskis. Jeigu tiek lenkų, tiek vokiečių istorikų atliktas istorijos funkcionalizavimas turėjo akivaizdžiai bendras ištakas, tai pati lenkų istorikų politinė orientacija buvo daugiau gynybinė. Lenkų istorikai siekė apginti 1920 m. valstybės sienas. Toks istorijos tautinis radikalizavimas kaip Kayserio darbuose lenkų istorikams neturėjo būti patrauklus. Vietoj to, Zygmuntas Wojciechowski suformulavo „lenkų motinos tėvynės”²¹ – piastų Lenkijos koncepciją, besiremiančią į „pradinę” etnografinę ir valstybinę Lenkijos apie 1000 m. situaciją, kuri turėjo atitikti dabartines Lenkijos sienas arba iki kurių, atsižvelgiant į Vokietijos veiksmais padarytus teritorinius nuostolius, Lenkijos valstybė turėjo dar plėstis. Lenkų istorikai tyrinėjo lenkų istoriją vokiečių ir lenkų kontaktų zonoje, atkakliai diskutuodami su vokiečių istoriografija, tuo tarpu vokiečiai beveik neatsižvelgdavo į lenkų darbus.

VI

Dabar mes atskleisime, kad ir Prūsų Lietuvos, arba Mažosios Lietuvos, istorija turi paralelių su vokiečių ir lietuvių santykių istorija. Aptardamas šį klausimą pasitenkinsiu tik keletu pavyzdžių iš vokiečių istoriografijos. XIX a. pirmojoje pusėje Lietuva daugiausia domino tik kalbininkus, intensyvesnis susidomėjimas istorija prasidėjo tik XIX a. 9-ajame dešimtmetyje. Pažymėtina, kad Prūsų Lietuva tuomet pirmiausia buvo vertinama Lietuvos istorijos kontekste. Prūsijos istorija, svarstant šią problematiką, vaidino tik antraeilį vaidmenį. Adalberto Bezenbergerio (1851-1922) lietuvių Prūsijoje vertinimas dar 1916 m.²² atitiko Toeppeno pateiktus lenkų Mozūrijoje apie 1870 m. vertinimus: šių etnosų kultūra ir kalba žlunga ir skiriasi nuo vokiečių kalbos. Apie kokius nors vokiečių ir lietuvių nesutarimus nebuvo nė kalbos, nekilo nė pats autochtoniškumo klausimas. Visiems autoriams atrodė savaime suprantama, kad lietuviai šiaurinėje Rytprūsijų dalyje yra seni gyventojai. Priešingai bendriesiems krašto istorijos klausimams, diskusijos dėl paskirų etnosų apsigyvenimo laiko kilo tik po Pirmojo pasaulinio karo, kai atskyrus Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos, ši problema tapo svarbi vokiečių istorikams. Pasibaigus karui tyrinėjimai buvo vykdomi dviem kryptimis: buvo ieškoma kalbinių skirtumų tarp lietuvių ir prūsų genčių, antrosios krypties atstovams dabar tapo svarbu atsakyti į klausimą, ar dabartiniai gyventojai yra ir senieji gyventojai, ar jie atsikraustė kartu su vėlesniais kolonistais. Abi temos krašto istorijai buvo svarbios, tačiau istorikų, priešingai nei kalbininkų, interpretacijoms dabar buvo suteikta politinė reikšmė. Iš kalbinių skirtumų ir iš to fakto, kad lietuviai į „didžiąją dykrą” atsikėlė tik XV a., išeina, kad mažlietuviai etnografiškai nepriskirtini Lietuvai ir kad lietuvių pretenzijos į šias sritis nėra teisėtos²³. Dabar galima diskutuoti, kas atsakingas už tokį istorijos politizavimą. Atrodytų, kad Gertruda Mortensen 1921 m. savo disertacijoje didesnę reikšmę skyrė pirmiausia tautybių santykiams atskleisti. Tačiau jau vėlesniuose Paulo Karge’ės, Gertrudos ir Hanso Mortensenų darbuose išryškėja aiškūs politiniai motyvai. „Lietuviai nebuvo senieji Prūsijos gyventojai, o tik Prūsijos valdžios... toleruojami vėlesni atsikėlėliai”, – rašė Karge²⁴. Kurtas

Forstreuteris manė, kad lietuvių kolonizacija buvo Prūsijos kultūrinės politikos nuopelnas, ir didžiausią dėmesį skyrė lietuvių integracijai į vokiečių visuomenę²⁵. Žinoma, vargu ar įmanoma pagrįsti šias tezes, pagal kurias vokiečių vykdoma kolonizacija buvo siejama su tautiškumu ir iš šio fakto išvedamos nuosavybės pretenzijos. Juo labiau kad lietuvių kolonizaciją buvo galima interpretuoti ir priešingai, kaip darė Vydūnas, įrodinėdamas lietuvių teises į šį kraštą²⁶. Žinoma, ne visi istorikai laikėsi tokios pozicijos. Pavyzdžiui, Wernerui Conze²⁷ buvo visiškai aišku, kad šis klausimas yra tik grynai mokslinė problema. Nepaisant to, ir čia galime rasti tiesioginį ryšį tarp mokslinės problematikos ir politiškai svarbių temų. Kaip parodė Arthuras Hermannas, analogiškas istorijos ir politikos sąsajas galima rasti ir gausybėje lietuvių publikacijų, kur taip pat siekiama įrodyti šio krašto lietuviškumą.

VII

Baigdamas norėčiau pasakyti keletą pastabų dėl lenkų ir vokiečių regioninės istoriografijos po 1945 m. Nepaisant ypač svarbaus lūžio, kai pirmaisiais pokario metais okupuotoje Vokietijoje nebuvo galima tyrinėti Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijos, vis dėlto randame istorinių koncepcijų tęstinumo įrodymų. Hermannas Aubinnas sukūrė “naujojo ‘Ostforšungo’” planus, kurių pagrindu buvo steigiamas Herderio institutas Marburge. “Ostforšungo” reorganizacijos pirmuoju žingsniu reikėtų laikyti “Göttinger Arbeitskreis” 1946 m. įkūrimą, kurio publikacijose iš pat pradžių buvo aiškiai matomi revizionistiniai siekiai. Pirmoji šios organizacijos publikacija buvo “Gutachten über die Bedeutung und Unentbehrlichkeit Ostpreußens für Deutschland”, skirta Vakarų atstovams ir užsienio reikalų ministrams Maskvoje²⁸. Viename iš čia publikuotų tekstų Walteris Hubatschas (1915–1984) siekė įrodyti, kad slavai ir lietuviai neturi jokių – nei etninių, nei istorinių – teisių į Rytprūsius. Nepaisant to fakto, kad į tautiškumą orientuota istoriografija dėl savo artumo nacionalsocialistinei gyvenamo ploto ideologijai buvo diskredituota, būta stebėtino šios istoriografijos tezių gyvybingumo. Nors dabar vietoj termino “vokiečių tauta” buvo kalbama apie “Vakarų pasaulį”, tačiau šių sąvokų semantika buvo beveik identiška. Rytprusių istoriografijai dabar daug svarbesniu nei tautų istorijos problematika tapo valstybinių institucijų nuo Ordino iki Naujųjų laikų tęstinumo klausimas. Hubatschas “dvasinėse ir valstybinėse formose”, tokiose kaip “įsakymas ir paklusnumas, valdovai ir tarnai”, matė “slaptą vidinį ryšį”²⁹ tarp Ordino ir Prūsijos karalių dvasios. Ir apibendrinamo pobūdžio veikaluose, skirtuose Rytų ir Vakarų Prūsijos istorijai, išliko daug senųjų argumentavimo pavyzdžių. Dėl to reikėtų konstatuoti tam tikrą stagnaciją šio krašto istorijos tyrinėjimuose bei pritarti vienam lenkų istorikų teiginiui, kad ši sritis vis mažiau domina profesionalius vokiečių istorikus, ypač jaunesnius, ir šio regiono tyrinėjimai yra dažnai nemoksliskai bei vienpusiškai vykdomi žemietijų atstovų. Dar 1985 m. Wolfgangas Keßleris aiškiai pasisakė prieš tendenciją priskirti “istorikui įrodinėtojo pareigą”, kad 1937 m. Vokietijos sienos yra pagrįstos, nes Rytų Vokietijos regioninė istoriografija kaip mokslas neturi būti nulemiama žemietijų politikos³⁰. Nepaisant to, kad Vakarų Vokietijos istoriografijoje jau 6-ajame dešimtmetyje buvo kritikuojama “Ostforšungo” tąsa, krizės simptomų Rytų ir Vakarų Prūsijos istoriografijoje praktiškai nebuvo išžiūrėta net ir netolimoje praeityje.

Lenkijos pasistūmėjimas į Vakarus 1945 m. sukūrė lenkų istorijos mokslui kur kas geresnes pradines išėities pozicijas nei vokiečių, kadangi jų tyrinėjimo bazė – bibliotekos ir archyvai, tarp jų ir Karaliaučiaus valstybinis archyvas, buvo prarasta. Kartu lenkų

istoriografija gavo ir sunkų palikimą, kadangi jai dar labiau nei anksčiau reikėjo vykdyti politines funkcijas ir dabar pateisinti vadinamųjų “Ziemie odzyskanie” atsiradimą Lenkijos valstybės sudėtyje. Šie uždaviniai reikalavo platesnių istorinių interpretacijų, kadangi istorija vien grynai per lenkiškos istorijos prizmę netiko Rytprūsiams ir Pamario istorijai. Tačiau dabar lenkų vykdomi krašto istorijos tyrinėjimai orientuojasi ne vien į politinius uždavinius, bet vis labiau į struktūrinius istorijos klausimus, per kuriuos siekiama suprasti procesų visumą regione (Gerardas Labuda). Žinoma, yra ir gausybė į lenkiškumą orientuotų krašto istoriografijos pavyzdžių, kuriuose akivaizdžiai matosi jų vienpusiškumo problemos.

Šioje studijoje nenorėčiau išsamiau aprašinėti istoriografijoje vykstančių procesų. Man labiau rūpi iškelti klausimą: kur krašto istorijos tyrinėjimuose galime išžvelgti modernios istoriografijos atsiradimo daigelius. Į išsamią Rytų ir Vakarų Prūsijos istoriją bendrame Baltijos jūros regiono kraštų nuo Riugeno iki Klaipėdos kontekste besitaikanti Gerardo Labudos redaguota “Pamario istorija” laiko savo tyrimų objektu “vietinių gyventojų veiklą, neskirstant jų pagal tautybes ir politinę priklausomybę”³¹. Tvirta yra ir Wolfgango Keßlerio pozicija: “Kaip rytinių vokiečių žemių istorinis tyrimas Rytų vokiečių regioninė istoriografija savo specifika įgauna tik dėl šios kaimynystės (su lenkais ir lietuviais). Jai tenka ypatinga atsakomybė atkreipiant dėmesį į nevokiškas gyventojų dalis”³². Taigi šio regiono istoriografija turi atsižvelgti į visus Rytų ir Vakarų Prūsijos gyventojus bei jų istoriją. Šio krašto istorija negali būti traktuojama vien tik pavienių nacijų kontekste, tačiau reikia ypač atsižvelgti į vokiečių ir lenkų, vokiečių ir lietuvių bei lietuvių ir lenkų santykius, arba, bendriau sakant, į europinį kontekstą.

Išnašos

- ¹ Šturm Kenigsberga. (Sud. N. Medvedev, A. Petrikin). 4 leidimas. Kaliningrad, 1985.
- ² *Baczko L. von. Geschichte Preußens. Königsberg, 1792–1800. Bd 1–6.*
- ³ *Voigt J. Geschichte Preußens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens. Königsberg, 1827–1839. Bd 1–9. Čia cituojama: Bd 1. S. XII, Bd 2. S. VII.*
- ⁴ *Niedzielska M. Niemieckie towarzystwa naukowe w Prusach zachodnich w latach 1815–1920. Torun, 1993; Forstreuter K. Die Entstehung von Geschichtsvereinen in Altpreußen // Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte. 1979. Bd 1. S. 239–257.*
- ⁵ 1883–1912 m. ji leido žurnalą “Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft”.
- ⁶ *Biskup M. (sud.). Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875–1975. Torun, 1977. T. 1.*
- ⁷ *Treitschke H. von. Das Deutsche Ordensland Preußen // Preußische Jahrbücher. 1862. Bd 10. S. 95–151. Šis tekstas daug kartų (kiek kitokiomis formomis) buvo perspausdinamas. Pvz., Treitschke H. von. Aufsätze, Reden und Briefe, hg. K. M. Schiller. Meerseburg, 1929. Bd 2. S. 43–105. To paties. Das deutsche Ordensland Preußen, hg. W. Bußmann. Göttingen, 1958.*
- ⁸ Ten pat. P. 95.
- ⁹ *Wippermann W. Der Ordenstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik. Berlin, 1979 (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd 24). S. 166.*
- ¹⁰ *Lohmeyer K. Über den heutigen Stand der Forschung auf dem Gebiete unserer Provinzialgeschichte. Habilitations-Vorlesung, gehalten den 2. Juni 1866 an der Königl. Albertus-Universität zu Königsberg // Altpreußische Monatschrift. 1866. Bd 3. S. 334–247, čia P. 334.*
- ¹¹ *Lohmeyer K. Geschichte von Ost- und Westpreußen. Gotha, 1880. 1. Abteilung. S. 51.*
- ¹² *Burleigh M. Germany turns eastwards. A study of Ostforschung in the Third Reich. Cambridge, 1988; Oberkrone W. “Volksgeschichte”. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945. Göttingen, 1993 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 101).*
- ¹³ *Keyser E. Volkstum und völkische Leistung im Weichselland // Heiss F. (Hg.). Deutschland und der Korridor. Berlin, 1939. S. 21–48, čia P. 21–22.*

- ¹⁴ Buvo leidžiamas 1924–1943 m. Plg. *Arnold U.* Zum Nachdruck der “Altpreußischen Forschungen // Altpreußische Forschungen. 1924. H. 1. Perspausdinta: Hamburg, 1989.
- ¹⁵ *Kötschke R.* Über den Ursprung und die geschichtliche Bedeutung der ostdeutschen Siedlung // *Volz W.* (Hg.) Der ostdeutsche Volksboden. Aufsätze zu den Fragen des Ostens. Breslau, 1924. S. 7–26, čia P. 26.
- ¹⁶ *Ipsen G.* Gedanken zu einer soziologischen Erforschung des Deutschtums in Ostmitteleuropa // Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. 1933. Bd 3. S. 145–154, 241–258, čia P. 146–148.
- ¹⁷ *Kasiske K.* Neuere Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens // Deutsche Ostforschung. Ergebnisse und Aufgaben seit dem ersten Weltkrieg. (Hg. v. H. Aubinn, O. Brunner, W. Kohte, J. Papritz.). Leipzig, 1942. Bd. 1. (Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, Bd. 20). S. 446–462, čia P. 454.
- ¹⁸ *Rothfels H.* Ost- und Westpreußen zur Zeit der Reform und der Erhebung // Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preußenlande, hg. vom Landeshauptmann der Provinz Ostpreußen. Königsberg, 1931. S. 415–437, čia P. 415. Be to: To paties. Ostraum, Preussentum und Reichsgedanke. Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden. Leipzig, 1935. S. 146–175; To paties. Der Osten, Preußen und das Reich // Ostraum (kaip 18 išn.). S. 1–14.
- ¹⁹ *Rothfels H.* Die Albertina als Grenzuniversität // To paties. Ostraum (kaip 18 išn.). S. 129–145.
- ²⁰ *Mankowski A.* O zadaniach historiografii pomorskiej // Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 r. Lwow, 1925. Bd. 1.
- ²¹ *Wojciechowski Z.* Rozwoj terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski. Torun, 1933. Naujai publikuotas: To paties. Studia historyczne. Warszawa, 1955. S. 17–51.
- ²² *Bezzenberger A.* Der Werdegang des litauischen Volkes // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1916. Bd. 13. S. 1–40; To paties. Die ostpreußische Grenzlande // Zeitschrift für Politik. 1915. Bd. 8. S. 28–42.
- ²³ Plg. *Hein M.* Das Staatsarchiv Königsberg und seine nationale Bedeutung. Elbing, 1933. S. 27–28.
- ²⁴ *Karge P.* Die Litauerfrage in Altpreußen in geschichtlicher Beleuchtung. Königsberg, 1925. S. 34; *Mortensen G.* Beiträge zu den Nationalitäten- und Siedlingsverhältnissen von Pr. Litauen. Berlin-Nowawes, 1927; *Mortensen H.* Die Litauerfrage in Ostpreußen. Sonderdruck aus: Mitteilungen der Geographischen Fachschaft der Universität Freiburg I. Br. 1932/1933. S. 67–84; *Mortensen H., Mortensen G.* Die Besiedlung des nördlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Leipzig, 1937–1938. Bd. 1–2. (Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Bd. 7–8); Plg. *A. Hermanno* atliktą tyrimą: Die Besiedlung Preußisch-Litauens im 15.–16. Jahrhundert in der deutschen und litauischen Historiographie // Zeitschrift für Ostforschung. 1990. Jg. 39. S. 321–341.
- ²⁵ *Forstreuter K.* Deutsche Kulturpolitik im sogenannten Preußisch-Litauen // Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. 1933. Bd 3. S. 259–296.
- ²⁶ *Geras pavyzdys: Storost-Vydūnas W.* Siebenhunder Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. Tilsit, 1932. Chicago, 1982 (antrasis leidimas). P. 395–402; Plg. *Hermann A.* (kaip 24 išn.). P. 335.
- ²⁷ *Conze W.* Die Besiedlung der litauischen Wildnis // Deutsche Monatshefte in Polen. 1938/1939. S. 427–443.
- ²⁸ *Hacker J.* Die Entwicklung des Ostforschung seit 1945. Ein Blick auf die bestehende Institute und ihre Arbeitsweise. Kiel, 1958. S. 10.
- ²⁹ *Hubatsch W.* Deutscher Orden und Preußentum // Zeitschrift für Ostforschung. 1952. Jg. 1. S. 481–499. Naujai perspausdintas: To paties. Eckpfeiler Europas. Probleme des Preußenlandes in geschichtlicher Sicht. Heidelberg, 1953. S. 54–76.
- ³⁰ *Kefler W.* Aspekte ostdeutscher Landesgeschichte. Lüneburg, 1989 (Lüneburger Vorträge zur Geschichte Ostdeutschlands und der Deutschen in Osteuropa. H. 1).
- ³¹ *Historia Pomorza* (red. G. Labuda). Poznan, 1969. T. 1. Cz. 1.: do roku 1466. S. 8.
- ³² *Kefler W.* (kaip 30 išn.). P. 14.